

AKTUALNOST ROUSSEAUOVIH PROMIŠLJANJA FILOZOFIJE ODGOJA S POSEBNIM OSVRTOM NA MORALNI ODGOJ

ALEKSANDRA GOLUBOVIĆ
Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences

UDK: 1 Rousseau, J.-J.:37.034
Pregledni rad / *Review*

Primljeno / *Received*: 10. I. 2014.

U radu se analiziraju glavne ideje Rousseauove filozofije odgoja, tj. glavni naglasci njegovoga odgojnog pristupa, posebice s obzirom na isticanje važnosti moralnoga odgajanja koje je izložio u djelu *Emil ili o odgoju*. Moralni odgoj, osobito kada je riječ općenito o odgajanju, vrstama, metodama i ciljevima odgoja, i danas ima presudno značenje, kako za čovjeka kao pojedinca tako i za čovjeka kao društveno biće. O odgoju ovisi kakva će netko postati osoba, tj. koje vrijednosti će zastupati i ostvarivati te kako će se odnositi prema drugim ljudima. Drugim riječima, o odgoju u najvećoj mjeri ovisi izgradnja osobnosti. Odgoj ili barem određena vrsta odgoja pretpostavlja se, ali i očekuje kao rezultat cjelokupnog odgojno-obrazovnog ili školskog sustava u nas, ali i svugdje u svijetu. No nije u potpunosti jasno o čemu točno govorimo kada govorimo o moralnom odgoju. Stoga analiziramo Rousseauov pristup fenomenu moralnog odgoja i propitujemo u kojoj mjeri je njegova misao aktualna i danas.

KLJUČNE RIJEČI: *Rousseau, odgoj, moralni odgoj, vrline ili kreposti, vrijednosti*

UVOD

Filozofijom odgoja kao zasebnom disciplinom u sustavnom obliku nisu se bavili mnogi filozofi.¹ Prije se može reći da je većina filozofa, u svojim djelima gotovo usputno, pored tema ili problema koje su ciljano obrađivali, izražavalo i svoje stavove vezane za odgoj i obrazovanje.² Povijesno gledajući, imamo tri velikana ili 'diva' filozofije odgoja – to su Platon, J. J. Rousseau i John Dewey. Platon je svoje stavove o filozofiji odgoja, tj. o odgoju u najvećoj mjeri izložio u *Državi* (ali i u *Menonu* i *Protagori*), Rousseau u *Emilu*, a Dewey³ je, između ostaloga, napisao djelo pod naslovom *Odgoj i demokracija*. Riječ je o

¹ Ovaj rad nastao je na temelju izlaganja održanog na konferenciji posvećenoj 300.-godišnjici rođenja velikog francuskog prosvjetitelja koja je održana u studenom 2012. godine u Zagrebu, u organizaciji Hrvatskog filozofskog društva. Članak je uvelike proširen i nadopunjen raspravom o aktualnosti pristupa moralnom odgoju kod Rousseaua.

² Više o tome vidi u: Aleksandra GOLUBOVIĆ, "Filozofija odgoja" u: *Riječki teološki časopis*, 18 (2010.) 2, str. 609-624.

³ John Dewey se gotovo cijelog života bavio odgojem i osim što je bio filozof bio je i pedagog.

uvodu u filozofiju odgoja (*Democracy and education - an introduction to the philosophy of education*).

Emil ili o odgoju djelo je u kojem Rousseau izlaže inovativne ideje, osobito u odnosu na moralni odgoj.⁴ Među prvim stvarima se uočava odmak od odgojnih smjernica njegovih prethodnika, ali i suvremenika.⁵ Vjerojatno nećemo pogriješiti ako kažemo da je kod njega riječ o novom načinu promišljanja i viđenja odgoja i njegove uloge u cjelokupnom odgojno-obrazovnom sustavu. Neke od inovativnih ideja ovog poznatog francuskog prosvjetitelja i danas primjenjujemo u svakodnevnoj nastavi (i odgojnim nastojanjima).

SMJERNICE ZA DOBAR ODGOJ

Odgoj, uzet u širem smislu te riječi u kojem on (većim dijelom) podrazumijeva i obrazovanje, Rousseau izlaže i tumači na 'svoj' način (u *Emilu*), dajući smjernice koje bi, prema njegovom mišljenju, trebale pomoći u postizanju (naj)boljih odgojnih rezultata.⁶ Budući da odgoj ima odlučujuće značenje u izgradnji pojedinca, osobito je važno da se o tome vodi računa od najranije dobi, a to će se postići ukoliko se sva pažnja usmjeri na pojedino dijete, tj. odgajnika. Odgojno djelovanje usmjereno je, upravo sugestijom Rousseaua, na pojedinca, a ne (kako to obično u školi prevladava) na grupu učenika.⁷ Za Rousseaua je također bitno da se odgoj odvija na relaciji (roditelj) tj. učitelj – učenik. Na taj se način osiguravaju bolji uvjeti za razvoj svakog pojedinog djeteta jer mu učitelj može posvetiti puno veću pažnju. Rousseau smatra da se odgojni utjecaj može najbolje vršiti u okviru kućnog odgoja (ili edukacije koja se odvija u okviru doma) o čemu je detaljno pisao u *Emilu*.

USMJERENOST NA NEGATIVNU EDUKACIJU

Poznato je kako Rousseau zagovara tzv. 'negativnu edukaciju'. To znači da stavlja naglasak ne toliko na ono što treba činiti, nego na ono što treba izbjegavati kod odgajanja. Na što točno misli? Rousseau, naime, vjeruje u izvornu dobrotu djeteta. Po njemu svako dijete ima dobre izvorne sklonosti i ukoliko se pobrinemo da se ono razvija u skladu sa

⁴ Više o tome vidi u: Steven M. CAHN, *Classic and Contemporary Readings in the Philosophy of Education*, New York, 1997., str. 163-197. (budući da ne postoji prijevod *Emila* na hrvatski u ovom radu najviše ćemo se referirati na izbor iz djela koji je priredio Cahn. Riječ je o selekciji tekstova iz svih pet knjiga, odnosno, poglavlja iz Rousseauovog *Emila*). Cjeloviti prijevod imamo u talijanskom izdanju. Usp. Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emilio*, Bari, 2003.

⁵ Da djelo *Emil* nije naišlo na dobar odjek govori nam činjenica što su ga francuske vlasti dale spaliti. Usp. Danilo PEJOVIĆ, *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, (Filozofska hrestomatija, sv. 6.), Zagreb, 1982, str. 53.

⁶ Rousseau zapravo čitavo djelo posvećuje toj tematici, a prijevode ključnih odlomaka nalazimo u: Steven M. CAHN, *Classic and Contemporary Readings in the Philosophy of Education*, New York, 1997., str. 163-197. U Hrvatskoj se vode rasprave oko pojmova kojima govorimo o odgoju. Najčešće se koriste: obrazovanje, odgoj uzgoj i sl. Možda bi bilo bolje koristiti riječ edukacija jer ona podrazumijeva spoj odgoja i obrazovanja koji čine okosnicu cjelokupnog školskog sustava.

⁷ Nije slučajno da Rousseau cjelokupni odgojni pristup primjenjuje na zamišljenom učeniku Emilu. Time stavlja naglasak na pojedinca iako je tadašnji odgojno-obrazovni sustav u središte uglavnom stavljao grupu učenika, stoga je ovo značajan pomak.

svojom prirodom i ne dozvolimo da išta stane na put njegovom spontanom razvoju – velika je vjerojatnost da će rezultat biti pozitivan. Svako je dijete po prirodi dobro i ono će takvo i ostati ukoliko se njegovu prirodu pravilno usmjerava i to od najranije dobi. Pravilno usmjeravanje ključ je dobrog odgoja čiji će krajnji rezultat biti izgrađena i zrela osoba koja je, s jedne strane, spremna za samostalan život, a s druge, za primjereno uključivanje u društvo. Ono što pri tom – djetetu, tj. odgajaniku po Rousseau može najviše štetiti je negativan utjecaj društva. Dijete bi, prema njegovom mišljenju, trebalo biti odgajano u izolaciji, odnosno, odvojeno od štetnog utjecaja društva, pod čime se, u prvom redu misli na štetan utjecaj kulture, odnosno, civilizacije (uključujući svakako i tehnologiju) onog doba. Važno je ne dozvoliti da se ono formira pod utjecajem predrasuda, pogrešnih autoriteta i društvenih institucija koje mogu ometati ili čak ometaju njegov spontani razvoj. Društvo nameće pojedincu svoj način razmišljanja i prosuđivanja. Stoga, se na to treba posebno paziti od najmlađe dobi (jer u suprotnom će biti kasno), a to je moguće učiniti jedino pod uvjetom da se dijete odgaja u skladu s njegovom prirodom. Odmah valja napomenuti da Rousseau nije bio cilj negirati činjenicu postojanja društvene dimenzije kod čovjeka, nego upravo suprotno, za nju ga adekvatno pripremiti. Kada bismo ga, međutim pitali, čemu dati naglasak – pojedinačnoj ili društvenoj dimenziji čovjeka, nedvojbeno bi se odlučio za ovu prvu.

ČOVJEKOVA PRIRODA I MOGUĆNOST ODGOJNOG DJELOVANJA

Čovjekova priroda je po Rousseau ono najbolje i najplemenitije što dijete uopće posjeduje, stoga je učiteljeva zadaća da mu pomogne da je sačuva i ojača.⁸ No djetetova priroda još nije razvijena i zato se ona neprestano treba usmjeravati na dobro. U prvoj fazi edukacije treba paziti, da s jedne strane, dijete ne razvije sklonosti ka lošim obrascima ponašanja, a s druge, da njegov razum ne bude oblikovan na pogrešan način.⁹ Osobito je to bitno činiti u prvim godinama života, ali i kasnije, sve do punoljetnosti kada možemo reći da je njegova priroda dobrim dijelom formirana i da nastavak njezina formiranja možemo prepustiti samoj, sada već odrasloj i zreloj osobi.¹⁰

Rousseau, kao što smo to već ranije spominjali, posebno ističe važnost moralnog odgoja. Moralni odgoj je ono što čovjeka čini čovjekom. No, da bi dijete bilo u mogućnosti moralno djelovati i prosuđivati, potrebno ga je u tom smjeru neprestano oblikovati (dati mu potrebnu formaciju). Tako primjerice dijete može biti svjesno moralnih činjenica tek nakon što je razvilo razumske sposobnosti, osobito sposobnost razumijevanja.¹¹ To znači da je moralan odgoj ovisan o intelektualnom te da se prije nego što do određene mjere oblikuje svoj intelekt dijete ne može moralno ponašati. U prvim godinama života

⁸ Rousseau smatra da se učitelj treba posvetiti svom učeniku posebno u ranijoj dobi i to detaljno opisuje, osobito u prvim poglavljima svoje knjige, te naglašava da učitelj treba detaljno brinuti o svim aspektima njegova odrastanja (u odgojnom i obrazovnom smislu). Vidi također: Nicola ABBAGNANO, *Storia della Filosofia* (vol. 2), Torino, 1996, str. 463.

⁹ Usp. Cahn 1997, str. 170. Cahn je, kao što smo već spominjali, priredio izbor iz Rousseauovog

djela u kojem nalazimo glavne naglaske njegove filozofije odgoja o kojima uostalom i raspravljamo u ovom članku.

¹⁰ O čemu Rousseau govori (osobito) u zadnjem poglavlju *Emila*. Odgoj u tom smislu ima za cilj promijeniti čovjeka na bolje. Odgoj mijenja čovjeka i omogućuje mu postizanje samostalnosti. Vidi još: Pejović 1982, str. 60.

¹¹ O tome što točno kaže Rousseau vidi u: Cahn 1997, str. 168-169.

stoga moralno ponašanje dijete uči direktno od odraslih, tj. gledajući kako se ponaša i djeluje njegov roditelj (odnosno učitelj). Riječ je o učenju utemeljenom na iskustvu ili, preciznije, na učenju putem primjera, koje je prema mišljenju mnogih najučinkovitiji način učenja opće. Jer ukoliko je dijete odmalena pod utjecajem društva ono neizbježno dolazi u kontakt s manama i zloćama svake vrste od kojih se ne može samostalno zaštititi. Takvo je okruženje, osobito zbog činjenice djetetove ranjivosti, veoma pogubno za njegov razvoj i zato je ključna upravo uloga roditelja (tj. učitelja). Oni su ti koji brinu o njihovoj zaštiti. Društvo je utemeljeno na konvencijama, običajima i tradiciji koje često puta možemo dovesti u pitanje i stoga je moguće da će mnoge stvari iz njegova okruženja djetetu biti zbunjujuće. Zato je izuzetno bitno, zapravo presudno, vršiti na njega odgojni utjecaj.

UČENJE IZ ISKUSTVA (PUTEM PRIMJERA)

Rousseau smatra da dijete najbolje uči kada uči iz iskustva i na temelju primjera.¹² Učiti se treba iz iskustva, jer teorija ne pomaže ukoliko nije spojena s praksom. Učenik uvijek može postaviti pitanje zašto nešto uči i zašto nešto treba znati, a učitelj je taj koji bi određeno znanje trebao povezati s djelovanjem, tj. s iskustvom. Drugim riječima, sa životom. Učenje iz 'knjige iskustava' odnosi se i na intelektualno i na moralno usavršavanje. Tako, kada govorimo o znanju možemo govoriti o dvije temeljne vrste znanja, o 'znanju da' i o 'znanju kako'. 'Znanje kako' vezano je za iskustvo i zato mu, prema Rousseau, treba dati prioritet. Znanje nam ionako treba da bismo ga mogli primijeniti, ono ni u kojem slučaju ne bi smjelo biti svrha samom sebi. Ne treba nam znanje radi znanja nego radi rješavanja svakodnevnih, ali i svih drugih životnih problema i poteškoća. Činjenica je da znanja danas ima sve više, no čovjek ne može sve naučiti. On je ograničeno biće i njegovo je znanje ograničeno. Zato ga treba naučiti gdje tražiti i kako pronaći određeno znanje, zatim, kojim metodama do njega može doći. Naglasak treba staviti na praktično znanje, na 'znanje kako', jer čovjeku više koristi znati, primjerice, kako napraviti stolicu, nego sati teorije o izradi stolice. Iskustvo je izuzetno bitno i za moralnu izgradnju osobnosti. Kako čovjek može postati dobar čovjek? Tako da čini dobro, a tu lekciju može najbolje naučiti iz iskustva, tj. na temelju primjera.¹³

Rousseau to lijepo pokazuje na primjeru laganja. Daje savjete o tome kako roditelj ili učitelj može dijete naučiti da nije dobro lagati.¹⁴ Nekoliko je načina na koje to možemo učiniti. Ako dijete laže možemo ga, primjerice, kazniti zbog toga, no to, prema francuskom prosvjetitelju, neće biti previše učinkovito. Nadalje, možemo apelirati na njegovu razumnost, nastojeći mu objasniti kako je laganje loše, no niti to, prema Rousseau, neće biti odveć uspješno. On smatra da je najvažnije ukazati na posljedice laganja, tj. djetetu posvijestiti štetnost laganja kao takvog. Jedna laž, ili tzv. sitna laž, po sebi nije problem, ona se može oprostiti, no njezine posljedice mogu biti dugoročne i trajne. Nije, dakle, problem oprostiti, tolerirati, ignorirati pa čak i zaboraviti poneku laž, no stav laganja, laganje općenito – dovodi ili može dovesti do, u najmanju ruku, ozbiljnih (loših, negativnih, opasnih) posljedica. Sitna laž u sadašnjosti tako može dovesti do 'velikih' posljedica u budućnosti, jer osobi koja je ponekad nešto slagala netko neće uopće nikada vjerovati ili će povjerenje u nju biti uvijek pod znakom sumnje, tj. dovedeno u pitanje. Jedna, dakle, vrlo

¹² Usp. Cahn 1997, str. 171.

¹³ Usp. Cahn 1997, str. 177; vidi također: str. 185.

¹⁴ Kako to Rousseau opisuje kroz konkretan primjer vidi u: Cahn 1997, str. 172.

izgledna posljedica laganja je da osobi koja je lagala nitko (ili mnogi) neće više vjerovati ili će uvijek biti sumnjičavi prema njoj. Neće joj vjerovati niti onda kada zaista bude govorila istinu.¹⁵ Jedna laž tako može imati posljedice velikih razmjera. Ta se osoba jednostavno gleda u drugom, što znači, negativnom svijetlu. Druga posljedica je da će tu istu osobu, koja je jednom ili više puta lagala, optužiti za laž i onda kada ne bude kriva. Dakle, i nevina će se naći na optuženičkoj klupi.¹⁶ Na ovom primjeru možemo vidjeti koliko je Rousseau važno da dijete postane istinska moralna osoba, da se izgradi u dobru osobu. Roditelj ili učitelj bi tako trebao uvijek stvarati okruženje (kontekst) u kojem će dijete samostalno dolaziti do zaključka o mogućim posljedicama loših djela (bilo da je riječ o laganju, krađi ili dr.).

Rousseau djetetu pripisuje najveću vrijednost i tretira ga kao biće dostojno svakog poštovanja. Ukazuje na važnost razumijevanja za njegov postepeni/postupni razvoj. Ono se odmalena nalazi u procesu formiranja, odnosno, izgradnje vlastite osobnosti. Na tom putu treba ga usmjeravati, tj. treba voditi računa ponajviše o njegovim stvarnim potrebama.

Učitelj je taj koji ima zadatak ispravno usmjeravati izvorne djetetove sklonosti, poštujući pri tom njegovu spontanost. Treba dozvoliti da dijete bude dijete, da razmišlja, djeluje i ponaša se kao dijete. To znači da će on prvenstveno voditi računa o njegovom uzrastu i onome što je primjereno za njegovu dob, tj. njegov psihološki razvoj i sazrijevanje. Kad je dijete mlađe ono poistovjećuje učenje s igrom i najbolje uči upravo kroz igru. Stoga bi ga u toj dobi trebalo poticati na učenje kroz igru. Važno je također neprestano poticati njegovu radoznalost i želju za učenjem. Motivacija je izuzetno bitna, o njoj najviše ovisi uspješnost učenja, ali i kasnijeg moralnog djelovanja. Spontanost, nadalje, uključuje slobodu, a isključuje samovolju i prisilu. Isključuje također i oslanjanje na običaje, tradiciju, kulturu, itd., koji najčešće nemaju pozitivan utjecaj na odgoj, a često ga i ometaju. Ovi posljednji predstavljaju mehanizme koji se po navici ponavljaju, a po sebi nisu mjerilo dobrog odgoja (nego upravo suprotno). Odgoj svakako uključuje i naviku, no nije svodiv na nju. Nadalje, postoji ritam napredovanja i postoje faze koje treba strogo poštivati, bilo da je riječ o tjelesnom, psihološkom, duhovnom, intelektualnom, moralnom, seksualnom ili bilo kojem drugom relevantnom aspektu ili fazi odgoja. Jedna od glavnih odlika dobrog odgoja je odgoj u slobodi. Sloboda je jedan od ključnih pojmova u Rousseauovom odgojnom pristupu.¹⁷ On, naime, smatra da jedino odgoj u slobodi može proizvesti željene odgojne rezultate i u tom smislu svaki je pritisak na učenika štetan. Odsutnost slobode, rezultirat će, između ostalog, odsutnošću motivacije koja je izuzetno bitna za učinkovit odgoj. Ukoliko umjesto slobode vlada prisila odgoj je gotovo sigurno osuđen na propast.¹⁸ Uz slobodu se nadalje usko veže moralna odgovornost. Osoba koja nije slobodna ne može biti niti moralno odgovorna za to kakva će postati. Drugim riječima, sloboda omogućuje moralnu izgradnju pojedinca i zato je njezina uloga od presudne važnosti.

Kao što je već izneseno u središtu Rousseauovog odgojnog pristupa je dijete (odgajnik), tj. učenik, nasuprot tradicionalnom (tzv. konzervativnom) pristupu u kojem je učitelj bio u središtu i prenosio znanja, vještine i umijeća prema unaprijed zadanom

¹⁵ Usp. Cahn 1997, str. 172.

¹⁶ Usp. Cahn 1997, str. 172.

¹⁷ Dijete se treba odgajati u slobodi, ali riječ je ponovno o vođenoj slobodi (vođenoj od strane odgajatelja). Usp. Abbagnano 1996, str. 464.

¹⁸ Više o odnosu slobode i morala vidi u: Boran BERČIĆ, *Filozofija* (sv. 1), Zagreb, 2012., osobito poglavlje o moralnoj odgovornosti.

kurikulumu.¹⁹ Ističe se, dakle, važnost tzv. individualnog pristupa. Njegovo je mišljenje da nastavu treba koncipirati tako da učenik bude aktivni sudionik u stjecanju znanja, vještina i umijeća, ali i moralnog rasta. Aktivnosti koje mu se zadaju trebaju omogućavati njegov kontinuirani napredak. Od 'skladištenja' znanja puno je važnije poticati u djeteta interes i želju za određenim sadržajima. Motivacija je ključna za aktivno, tj. proaktivno učenje.²⁰ Rousseauovo inzistiranje na individualnom pristupu i danas se spominje kao značajan doprinos razvoju filozofije odgoja (po ovome Rousseau nije tipični predstavnik prosvjetiteljstva – kojemu je na prvom mjestu bilo isticanje razuma, tj. intelektualnog usavršavanja).

FAZE RAZVOJA I ODGOJ

Rousseau se nadalje zalagao za uravnotežen odgoj u kojem će odgajatelj pomno pratiti psihički razvoj djeteta, zatim stavlja naglasak na poticanje (razvijanje) prirodnih sposobnosti u djeteta te na spontani način učenja kroz proces otkrivanja i istraživanja (ovdje mislimo na dvije temeljne zadaće odgajanja uzete u širem smislu te riječi, dakle, na intelektualno i moralno usavršavanje), a sve su to vrijednosti koje se u suvremeno doba također nastoje postići. Prirodne sklonosti osnažuju se, jednim dijelom, razvojem senzibiliteta (osjećaja)²¹, a drugim dijelom, inteligencije. Budući da čovjeka ne možemo svesti samo na razum otpočetak je važno voditi računa o razvoju i usmjeravanju njegovih osjećaja, emocija i volje.²² Rousseau je zagovarao harmoniju između intelektualne i moralne komponente, iako je uvijek više isticao važnost moralnog odgoja (veća važnost pripada moralnom odgoju jer stavlajući naglasak na intelekt čovjeka svodimo isključivo na razum, tj. na apstrakciju, što po njemu nije ispravno niti dobro). Da je čovjeku dovoljno samo intelektualno usavršavanje ne bi uopće bilo potrebe za odgojem, a znamo da Rousseau tvrdi kako moralni odgoj predstavlja nadogradnju.²³ On je kruna procesa čovjekova sazrijevanja u autonomnu i zrelu osobu. Odgoj se odvija u fazama koje obuhvaćaju: fizički odgoj, zatim odgoj osjetila, pa odgoj intelektualnih, i na koncu, moralnih sposobnosti.²⁴

U suvremenoj filozofiji odgoja također se ističe važnost poticanja intelektualnih i moralnih kvaliteta. Pod odgojem zapravo i podrazumijevamo u prvom redu razvoj intelektualne i moralne komponente u čovjeku. Međutim, pitanje je na što se točno misli kada se govori o moralnom odgoju.²⁵ Je li moralni odgoj nešto što se treba i može naučiti? (sjetimo se Sokrata i njegovog intelektualističkog shvaćanja odgoja, Platona i njegove rasprave o tome može li se vrlina naučiti itd.). Platon je, primjerice, u *Menonu* tvrdio da se vrlina ne može naučiti (a u *Protagori* je tvrdio suprotno). Vrlina je, dakle, ili čovjeku

¹⁹ Takav pristup ima svoje loše strane, od kojih ćemo navesti samo neke. Ako učitelj posvećuje veću pažnju grupi onda to neminovno vodi do 'zanemarivanja' pojedinca. A onda su i rezultati i uspjesi pojedinca lošiji. Motiviranost za sudjelovanje se smanjuje, također i aktivnost. Zatim, učitelj ne može voditi računa o pojedinačnim interesima, sklonostima i ritmu napredovanja svakog pojedinog učenika itd.

²⁰ Usp. Cahn 1997, str. 175.

²¹ Više o značenju i razvoju senzibiliteta kod Rousseaua vidi u: Ivana ZAGORAC, "Rehabilitacija

senzibiliteta. Filozofijska konstrukcija senzibilnog čovjeka" u: *Filozofska istraživanja* 30 (2010.) 1-2, str. 123-140.

²² Čovjek je po prirodi (moralno) dobar, a pored toga ima i urođeni impuls za suosjećanje. Usp. Zagorac 2010, str. 125.

²³ Usp. Cahn 1997, str. 169.

²⁴ Usp. Pejović 1982, str. 61.

²⁵ S time se slaže i Milan Polić. Više o tome vidi u: Milan POLIĆ, *K filozofiji odgoja*, Zagreb, 1993.

prirodno urođena (ona je svojevrsan dar prirode, neka vrsta prirodne sklonosti) ili je čovjek stječe odgojnim utjecajem (formiranjem osobnosti).

Općenito govoreći, tematika odgoja otvara mnoga pitanja. Tako se pitamo npr. od čega se zapravo sastoji moralni odgoj? Jesu li to vrline, a ako jesu, o kojim je vrlinama riječ? Na koji način netko usvaja vrline? Kako uopće dolazi do izgradnje osobnosti, odnosno, do izgradnje karaktera? Prije nego što odgovorimo na postavljena pitanja valja imati na umu sljedeće. Naime, jedna je stvar znati koje su poželjne, tj. dobre vrline, i kako se one postižu, a druga biti krepostan, odnosno, djelovati po vrlini. Dakle, ovdje je riječ o ovisnosti, ili bolje rečeno, međuovisnosti između intelektualnog i moralnog. Usavršavanje intelektualnih sposobnosti je nužno, ali nije, prema mnogim autorima, dovoljno za moralno djelovanje. No istina je da najprije moramo imati razvijene razumske sposobnosti, a tek onda moralne jer nije moguće činiti moralno dobro – ukoliko ne znamo što je uopće dobro. Epistemološka razina je preduvjet etičke (moralne). Čovjek koji zna može djelovati kreposno, a može se i oglušiti o kreposti. Stoga je uloga volje odlučujuća. Tek onaj koji djeluje u skladu sa znanjem je kreposna, tj. moralna osoba. U kojoj je mjeri znanje povezano s vrlinom pitao se i Rousseau, a jedna linija razmišljanja - kada je u pitanju povezanost znanja i vrline (obrazovanja i odgoja) može biti kroz propitivanje uloge učitelja (tj. odgajatelja).

ULOGA ODGAJATELJA

Uglavnom svi sudionici nastavnog procesa smatraju da je uloga odgajatelja, kada je u pitanju odgojno nastojanje – izuzetno bitna. No nije uvijek jasno što ona sve sa sobom povlači. Svakako uključuje odnos između učitelja i učenika. Rousseauov Emil je izmišljeni učenik (zapravo dijete) kojega učitelj odgaja daleko od društva. Imamo, dakle, dva glavna lika: učenika, na kojem je težište radnje, i učitelja (koji sav svoj rad fokusira na učenika). Učenik je izmišljeni lik, a učitelj nije u doslovnom smislu izmišljen, no svejedno nam se čini gotovo jednako nestvarnim. Zašto? Zato što ne znamo tko bi uopće mogao i trebao biti učitelj, tj. odgajatelj (u smislu, kakve bi kvalitete takva osoba trebala posjedovati)? I tko bi učitelja trebao pripremiti za njegov posao? Drugim riječima, gdje i kako se uči biti odgajatelj? I najvažnije pitanje, tko je prvog odgajatelja pripremio za njegov posao? Rousseau se ponaša kao da je to samo po sebi razumljivo, iako se radi o jednoj od najvažnijih tema filozofije odgoja. Znamo da su roditelji prvi odgojitelji, no pitanje je u kojoj mjeri su oni kompetentni. Sami sebe često percipiraju kao amatere (laike). Zatim je tu uloga društva u odgoju (razne institucije, mas mediji, internet i sve ponude koje takva vrsta komunikacije nudi). Nadalje su tu profesori, ravnatelji, religijske vođe, političari, novinari – i svi ostali koji smatraju da imaju nešto za reći o odgoju, tj. da imaju pravo na odgojni utjecaj. Imaju li zaista i kolika je ‘težina’ njihovih stavova o odgoju?

PROBLEMI VEZANI ZA MORALNO USAVRŠAVANJE

Našoj raspravi sada možemo dati i malo širi kontekst. Možemo se primjerice zaustaviti na našem odgojno-obrazovnom sustavu i postaviti pitanje – ‘ima li danas, u postojećem školskom sustavu uopće mjesta za odgoj i odgojno djelovanje?’ Kako kod učenika usavršiti odgojnu komponentu? Ima li odgoj zadaću da samo opisuje ili i propisuje kako trebamo djelovati, tj.

kako se trebamo ponašati (obuhvaća li odgoj - deskriptivnu i/ili normativu razinu)? Kako se uopće prenose i usvajaju odgojne vrijednosti? Koje odgojne vrijednosti postoje?

Učitelji, nastavnici, profesori, tj. svi prosvjetni djelatnici svoju nastavu pripremaju tako da pišu nastavne pripreme. Jedan od ključnih dijelova u pripremi je formuliranje ciljeva nastavne jedinice. Nastavu nije niti moguće pripremiti bez jasno formuliranih ciljeva. Riječ je o obrazovnim i odgojnim ciljevima. U školama se, međutim, često mogu čuti komentari (od strane samih nastavnika) da odgojni ciljevi nisu bitni, tj. da ih nije moguće, ili nije bitno, ostvariti. Odnosno, da nije na nastavnicima da ih provode. Obrazovni ciljevi odnose se na znanja koja učenici trebaju usvojiti, a odgojni na karakter, odnosno, oblikovanje učeničkog karaktera (njegove osobnosti). Obrazovni ciljevi su tako više usmjereni na čovjekov intelekt, a odgojni na oblikovanje čudi, naravi ili karaktera. No, kao što smo ranije vidjeli, to je pogrešno, jer jedno bez drugoga ne ide. Moralna izgradnja zapravo pretpostavlja usavršavanje na obje razine, i intelektualnoj i moralnoj (tako primjerice - moralna osoba nije ona koja samo zna što je dobro, nego ona koja ga i čini).

ČOVJEKOVA USMJERENOST NA DOBRO

Općenito govoreći, čovjekovo djelovanje, njegovo postupanje i ponašanje trebalo bi biti usmjereno na dobro. Cilj je čovjeka postati dobar čovjek. Dobrota je, po Rousseau, ono najviše što čovjek može postići izgradnjom svoje osobnosti. Ona je konačni ili krajnji cilj čovjekova života. Upravo zbog nje i odgajamo čovjeka, pokušavajući u prvom redu odgojno (drugim riječima, moralno) utjecati na njega. Svaki čovjek prolazi određene razvojne faze pri čemu se osobita važnost pripisuje intelektualnom i moralnom usavršavanju. Svaka od spomenutih ima svoj glavni cilj. Tako je glavni cilj intelektualnog usavršavanja težnja ka istini. Dakle, kada govorimo o intelektualnoj izgradnji mislimo u prvom redu na postizanje istine (a, to uključuje stjecanje novih spoznaja i znanja). Glavni cilj moralne izgradnje je postizanje dobrote (koja je u uskoj vezi sa vrijednostima). Pri tom treba imati na umu da moralno usavršavanje u velikoj mjeri ovisi o intelektualnom. Nitko ne može činiti dobro ako ne zna što je dobro. To znači da najprije trebamo znati što je dobro da bismo ga kasnije mogli činiti. Znanje je preduvjet za moralno djelovanje (ali, djelovanje, čini se, nije svodivo na znanje).²⁶ Dakle, cilj je moralnog usavršavanja da čovjek postane dobar čovjek, a ka dobroti je po Rousseau čovjek usmjeren već po svojoj prirodi (dobrota mu je urođena).²⁷ To možemo vidjeti već kod male djece. Tako smo, primjerice, često fascinirani reakcijama djece koja su iskrena, vedra, neiskvarena, dobrodušna, puna životne energije i sl. Zaista se čini da su djeca usmjerena na dobro i da je posao roditelja i kasnije prosvjetnih djelatnika – tu dobrotu održati i podržati da bi oni i kao odrasli ljudi bili i dalje dobri, tj. još bolji. Odgoj za dobro ili dobrotu temelji se na vrijednostima. Čovjek je, dakle, usmjeren na dobro, a dobro sadrži u sebi neku vrijednost. Vrijednosti su te koje odražavaju određena dobra i prema njima se usmjerava život svakog čovjeka. Do kojih vrijednosti netko drži vidjet ćemo po načinu njegovog života. To znači da su one najuže vezane uz način života, tj. da određuju način života pojedinca, ali i društva.²⁸

²⁶ Razumske sposobnosti su važne, no nisu dovoljne za moralno djelovanje. Usp. Cahn 1997, str. 169.

²⁷ Usp. Zagorac 2010, str. 125.

²⁸ Više o tome vidi u: Berčić, 2012., osobito osmo poglavlje u kojem se autor bavi vrijednostima.

Društvo funkcionira na način da promovira određene vrijednosti, od kojih neke, tj. one temeljne – pretvara u norme, tj. u pravila koja nam propisuju kako trebamo živjeti da bi naše djelovanje i postupanje bilo ispravno.²⁹

ODGOJ ZA VRIJEDNOSTI

Čovjek se oduvijek pitao što je dobro te postoje li dobra u objektivnom ili samo u subjektivnom smislu te riječi. Već je Aristotel u *Nikomahovoj etici* rekao da je ‘dobro ono čemu sve teži’, no njegova misao nam se može činiti previše neodređenom. Mnogi filozofi, prije i nakon Aristotela, bavili su se propitivanjem dobra, a rasprava o tome ni danas nije završena. O čemu je, zapravo, riječ? Dobro je, dakle, ono na što je čovjek usmjeren, ono što sadrži neku vrijednost.³⁰ Drugim riječima, dobro i jest neka vrijednost (ili vrednota). No, sada se postavlja pitanje što je uopće vrijednost.³¹ Postoje li vrijednosti kao takve? Nadalje se pitamo postoje li objektivne ili samo subjektivne vrijednosti? Kako one uopće nastaju? Je li čovjek taj koji ih stvara ili ih samo otkriva?³² Odgovori na postavljena pitanja su izuzetno bitni jer kada otkrijemo što je to dobro, zatim koja sve dobra postoje i kako ih možemo ostvariti znati ćemo što nam je činiti (kako se trebamo ponašati i kako djelovati). Znati ćemo na što trebamo usmjeravati svoj život, odnosno, kako ga najbolje možemo živjeti.

Jedno od temeljnih pitanja vezanih za moralni odgoj/odgajanje je – koje su to vrijednosti koje bi se kroz odgojno-obrazovni sustav trebale ‘usađivati’? Uglavnom se smatra da je riječ o vrijednostima koje su prisutne i do kojih drži određeno društvo. Jesu li onda vrijednosti samo neka vrsta činjenica, možemo li ih svesti na činjenice ili imaju zasebnu opstojnost?³³

ČOVJEK I VRLINE (ETIKA VRLINA)

Kada govorimo o moralnom odgoju onda obično mislimo na oblikovanje, tj. formiranje čovjekove naravi ili ćudi. Cilj je formirati čovjeka na način da postane moralna ili ćudoredna osoba.³⁴ Drugim riječima, dobra osoba. To je moguće učiniti na dva načina. Jedan je da druge osobe (roditelji, učitelji, odgojno-obrazovne ustanove i dr.) sudjeluju u

²⁹ O mnogim aspektima koji se tiču naše rasprave o moralnom odgoju pisao je Boran Berčić. Više o tome vidi u: Berčić 2012, str. 435.

³⁰ Više o tome vidi u: William K. FRANKENA, *Etika*, Zagreb, 1998., str. 64-69.

³¹ O čovjekovoj usmjerenosti na vrijednosti sagledanih iz pedagoške perspektive vidi knjigu Kornelije Mrnjauš – *Pedagoška promišljanja o vrijednostima*. Autorica se posebno posvećuje analizi stanja u Hrvatskoj s obzirom na odgoj za vrijednosti. Usp. Kornelija MRNJAUS, *Pedagoška promišljanja o vrijednostima*, Rijeka, 2008.

³² Ova rasprava vodi se u okviru normativne etike, ali i meta-etike. Više o tome vidi u: Berčić 2012, str. 436.

³³ Boran Berčić smatra da možemo imati tri temeljna stava prema vrijednostima. Prvi je da vrijednosti uopće ne postoje. Drugi, da postoje, ali ih zapravo možemo svesti na činjenice, a treći da postoje, ali nisu činjenice nego nešto drugo. Više o tome vidi u: Berčić 2012, str. 436-437. Rasprava o vrijednostima glavna je tema knjige Milana Polića. Usp. Milan POLIĆ, *Činjenice i vrijednosti*, Zagreb, 2006.

³⁴ Josip Marinković smatra da svaki odgoj (i tjelesni i intelektualni i bilo koji drugi) uključuje moralnu komponentu. Usp. Josip MARINKOVIĆ, *Učiteljstvo kao poziv*, Zagreb, 2008., str. 63.

izgradnji nečije osobnosti, a drugi, da sama osoba radi na vlastitoj izgradnji. Tako možemo govoriti o odgoju i samoodgoju.³⁵ Odgojni utjecaj osobito je važan u prvim godinama života, ali i kasnije, dok je samoodgoj, s jedne strane, rezultat svijesti osobe o potrebi osobne izgradnje, a s druge, rada na sebi.

U situacijama kada trebamo prosuditi kakva je netko osoba opet se oslanjamo na vrline. One su sposobnosti ili dispozicije koje čovjeka usmjeravaju na dobro.³⁶ Tako onaj tko posjeduje vrline čini dobra djela i svoje cjelokupno djelovanje uvijek usmjerava na dobro. Riječ je o vrlinama poput: dobrote, poštenja, pravednosti, istinoljubivosti, razboritosti, mudrosti, iskrenosti, umjerenosti, strpljivosti, hrabrosti, empatiji, dobrodušnosti, velikodušnosti, radišnosti, itd. O oblikovanju čovjekove naravi među prvima je na sustavan način progovorio Aristotel u *Nikomahovoj etici*.³⁷ On je zastupao stav da se osoba izgrađuje pomoću vrlina. Tvrdio je da postoje dvije temeljne vrste vrlina (ili kreposti): intelektualne i moralne (etičke), a da bi čovjek postao zrelo odgojeno biće potrebno je usavršavati se na obje razine. U etici vrlina naglasak je stavljen upravo na izgradnju karaktera, tj. na ono kakvi trebamo postati.³⁸ Smatra se da osoba treba izgraditi 'čvrste' karakterne crte, tj. da vrline trebaju na cjelovit način odražavati njezinu osobnost, način življenja i djelovanja. Tako će, primjerice, strpljiva osoba u svakom svom postupku i djelovanju iskazivati strpljivost. Strpljivost će jednostavno postati dio njezine osobnosti.³⁹ Osoba izgrađena u ovom smislu također vodi računa o svojim postupcima. Ona promišlja, analizira i važe svoje izbore i odluke te nastoji imati uvid u posljedice svog djelovanja. Prvenstvo daje oblikovanju svoje naravi iz koje dalje proizlaze svi njezini postupci, djelovanje i ponašanje. Osoba će djelovati i ponašati se na određeni način ukoliko je za to motivirana, a najbolja motivacija je fokusiranost na samu sebe i vlastitu izgradnju.⁴⁰ Rousseau je osobit naglasak stavio na vrlinu suosjećanja. Osoba se izgrađuje kada suosjeća s drugima, s njihovim bolima i patnjama (kada se brine za njih i kada im je zahvalna). Empatija pomaže u prepoznavanju vlastite moralne vrijednosti i istovremeno potiče na 'zdravu' ljubav prema sebi. Jer tek u odnosu s drugima čovjek stječe pravu precepciju o sebi i svojoj vrijednosti.

Sokrat, Platon i Aristotel⁴¹ pitali su se može li se i u kojoj mjeri vrlina naučiti (pri tom u prvom redu mislimo na moralnu vrlinu). Veliki problem predstavljala im je činjenica da netko zna, ali ne djeluje po vrlini. S tim u vezi pitali su se kako je moguće da osoba koja nauči što je dobro, ispravno i moralno postupa suprotno navedenom. Ili, kako je moguće da osoba koja zna što je dobro ne čini dobro. Ta pitanja i danas muče mnoge etičare, moraliste i ljude općenito. Aristotel moralne vrline tretira kao vrline karaktera

³⁵ Čovjeku je odgoj bitan zbog samoostvarenja. Usp. Pavao VUK-PAVLOVIĆ, *Vrednota u svijetu*, Zagreb, 2007., str. 125.

³⁶ Frankena govori o značajkama karaktera. Više o tome vidi u: Frankena 1998, str. 48-54.

³⁷ Aristotel (u *Nikomahovoj etici*) među prvima zastupa tzv. etiku vrlina, u kojoj vrline dijeli na intelektualne i moralne. Intelektualne su vezane uz studij, učenje (znanosti, umjetnost) – i kod njih vrijedi pravilo 'što više to bolje', dakle poanta je da ih se maksimizira. Etičke su stvar običaja, navade, ćudoređa, normi i konvencija koje vladaju u nekom društvu (pravednost, umjerenost, hrabrost,

velikodušnost) – i određuju se prema pravilu 'zlatne sredine'. Etička komponenta može se shvatiti kao rast u ćudoređu, tj. usavršavanju čudi ili čovjekove naravi.

³⁸ Više o tome vidi u: Berčić 2012, str. 305-310.

³⁹ Njezina čvrsta karakterna crta.

⁴⁰ Kada je riječ o izgradnji osobnosti valja imati na umu da svatko nastoji postići što je moguće više znanja i ostvariti što je moguće više vrednota – iako svjestan da je konačni cilj uvijek na neki način nedostižan. Usp. Vuk-Pavlović 2007, str. 126.

⁴¹ Više o tome vidi u: Golubović 2010, str. 614-617.

i u tom smislu možemo govoriti da on pod moralnim usavršavanjem misli na izgradnju karakternih crta koje se odgojem trebaju i mogu oblikovati. On smatra da se karakterne crte formiraju, najvećim dijelom, pomoću navika. Tako netko postaje dobar čineći dobro, tj. djelujući i čineći ono što je dobro. Dakle, karakterne crte stječu se vježbanjem i navikom, a ne znanjem (tj. ne isključivo pomoću intelektualnih sposobnosti).⁴²

Ako je za Rousseaua moralna komponenta najvažnija to znači da je najbitnije kakva će netko osoba postati (biti), koje će vrline posjedovati i u kojem će pravcu razvijati svoj karakter (narav). Moralnu dimenziju i rad na usavršavanju moralne komponente u čovjeka možemo povezati s etikom vrlina. Etika vrlina stavlja naglasak na osobu – kojoj je glavni cilj postati što bolja osoba (u etičkom, moralnom smislu), što nadalje znači da joj je cilj posjedovati što veći broj i kvalitetu intelektualnih i etičkih vrlina. Za osobu koja posjeduje vrline puno je vjerojatnije da će i djelovati u skladu s njima (iako u toj domeni nema garancija). Dobra će osoba tako uvijek ili gotovo uvijek staviti u funkciju sve svoje vrline i djelovati u skladu s njima pokušavajući uvijek sve okretati na dobro (usmjeravati na dobro). Takva (dobra) osoba još je bolja ukoliko posjeduje znanje, jer tada je još savšenija i mudrija. No, osim što posjeduje različite intelektualne i moralne vrline, ona i promišlja o svojem djelovanju imajući u vidu norme, tj. propise i dužnosti koji su sastavni dio morala nekog društva i koji su ujedno i garant ispravnog (postupanja). Mnogi će reći da postoje univerzalne norme poput ‘ne ubij’, ‘ne kradi’ ‘ne laži’ – što znači da moralna osoba uvažava i poštuje te dužnosti. One za takvu osobu predstavljaju važan i izuzetno vrijedan dio njezinih moralnih nastojanja. Moralna osoba uvijek promišlja o motivima, namjerama, svrhama, ciljevima, ali i posljedicama svojeg djelovanja i ponašanja. Nastoji da svaki njezin postupak bude dobar, odnosno, moralan. Također promišlja o posljedicama (bližim i daljim, kratkoročnim i dugoročnim) svojih postupaka jer osoba koja je moralna želi proizvesti uvijek i samo dobre posljedice, tj. želi da svako njezino djelovanje ima dobre posljedice.

ZAKLJUČAK

Svakom je čovjeku (djetetu koje se nalazi u procesu odrastanja) potrebna edukacija. Edukacija podrazumijeva – obrazovnu i odgojnu komponentu. Ona se sastoji od stjecanja znanja, sposobnosti, vještina i umijeća uz dodatak koji predstavlja ‘obogaćivanje vrijednostima’ (obično se tu misli na vrijednosti koje su prisutne u postojećem društvu). Cilj je odgoja i obrazovanja – s jedne strane, naučiti, tj. intelektualno se usavršiti, a s druge, djelovati i prosuđivati moralno, dakle, i moralno se usavršiti. Tako shvaćena – edukacija obuhvaća informativnu i formativnu razinu (oblikovanje pojedinca).⁴³ Krajnji cilj odgoja je omogućiti pojedincu da postigne vlastite ciljeve, sudjeluje u životu zajednice i postane autonoman građanin (dakle, uključuje individualnu i društvenu dimenziju). To će u najvećoj mjeri postići upravo izgradnjom moralne sfere i stoga Rousseau predlaže da se pri odgajanju naglasak stavi na nekoliko ključnih elemenata – fokusiranju na pojedinca, očuvanju prirodne dobrote, spontanosti i slobode, poticanju na istraživanje i otkrivanje, učenju iz iskustva (putem primjera), motivaciji za ostvarenjem dobra i vrednota, jednom

⁴² Isto misli i Marinković. Usp. Marinković 2008, str. 64.

⁴³ S obzirom da nemamo hrvatski prijevod više o tome vidi u: John DEWEY, *Vaspitanje i demokratija* (uvod u filozofiju vaspitanja), Obod-Cetinje, 1966.

riječju, izgradnjom karaktera putem vrlina. Nastavnici to u današnje vrijeme u školama uvelike primjenjuju i time se pokazuje da su glavne ideje Rousseauova pristupa odgojnim nastojanjima aktualne i danas.

ROUSSEAU'S THOUGHTS ON PHILOSOPHY OF EDUCATION AND PRIMARILY ON MORAL EDUCATION

SUMMARY

In this paper we will discuss Rousseau's philosophy of education. The aim is to analyze the main aspects of Rousseau's approach to education as developed in *Emil*, particularly given the way its moral aspects are emphasized. It is agreed that moral education, especially concerning education generally, its types, methods and aims, is crucial not only for the person as an individual but also for the person as a member of society. Education has an important role in determining what kind of person someone will become, what his values are going to be and how they will be realized as well as how the individual will treat others. In other words, the education has one of the most important roles to play for development of personality. Education, or at least some of its type is presupposed as well as expected as a result of the overall educational system in schools all over the world, and our country is no exception to this. However, it is not entirely clear what we are talking about when discussing moral education. Therefore, in this paper we will analyze Rousseau's approach to the phenomenon of moral education and we will see the extent to which his thoughts are still valuable.

KEY WORDS: *Rousseau, education, moral education, virtue, values*